

Kalmar: Små schakt - stora frågor

- med anledning av Hans Anderssons 80-årsdag

Stefan Larsson

Kalmar: Small trenches and big questions. In order to develop and design an area of the old town called Valnötsträdets, the municipality of Kalmar formed an interdisciplinary group consisting of planners, architects, landscape architects, archaeologists and an artist in order to develop methods for an increased interdisciplinary cooperation in relation to urban planning. In contrast to established practice, archaeological investigations were conducted very early in the process in order to produce a knowledge base for the planning, design and future use of the area. The excavations have also produced a wide range of knowledge with the potential to discuss aspects concerning the constitution of urbanism in a north European context as a study of performative material and spatial practices for translation and reproduction of semiotic communities/networks constituting urban habitus. This article focus on some of the experiences made, pointing out shortcomings and obstacles within the present organization of urban development and cultural heritage management.

Arkeologer är, bland mycket annat, sysselsatta med dateringar och tidsräkning. Som ett slags tidens vaktmästare försöker vi begripliggöra stratigrafi som tidens utgjutelse materialiserad som serier och rytmer. Vi tycker oss kunna ge tiden konkret form genom relationsscheman, listor, tabeller och fasindelningar, vilket känns tryggt och bra. Mera sällan har vi möjlighet att reflektera över själva tidens gång. Bemärkelsedagar, som Hans Anderssons 80-årsdag, ger dock anledning

till en stunds eftertanke för att sortera i den icke-materialiserade tid vi kallar minnen.

Jag kände mig hedrad av att bli ombedd att hålla ett inlägg vid det seminarium som tillägnades Hasse. Anledningarna var flera. För det första är han alltid en ständig inspirationskälla och bollplank. För det andra slog det mig att han helt enkelt kommit att prägla en stor del av mitt liv som nu, under mer än trettio års tid ägnats åt att grubbla över städer och "Den

META 2017

tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering” (vilket kanske inte är helt sunt).

Arkeologi och planering

Att det funnits möjlighet att fördjupa sig i städer beror på att de är klassificerade som fornlämningar (eller, i ärlighetens namn tycks det inte vara städerna som enligt Riksantikvarieämbetets lämningstypslista är fornlämningar utan något som kallas ”stadslager”), vilket vi nog också kan tacka Hasse och *Projekt Medeltidsstaden* för. Att projektet fungerade som en isbrytare har stått klart för oss som då var för unga att vara med på den tiden. Det innebar en legitimering, institutionalisering och professionalisering av stadsarkeologin. Och även om det fortsatt finns stora regionala variationer är arkeologin en sällan ifrågasatt del av den kommunala planprocessen.

Detta är inte alltid en dans på rosor, för att uttrycka sig milt. I all synnerhet som det hårda trycket på bostäder ställer oss inför en nygamal situation. Förtätningar av tomter, eller hela kvarter, ska nu göras i allt raskare takt. Min erfarenhet är att det på många håll funnits en dålig beredskap för, och kunskap om, vad moderna undersökningar i städer kräver i form av tid och resurser. Det innevarande uppdragsarkeologiska systemet, med dess ”upphandlingsliknande förfarande”, gör det också svårt att föra en tidig dialog med olika exploitörer om t.ex. kunskapsbehov, placering och om-

fattning av nybyggnation utifrån antikvariska hänsyn o s v. Planeringen präglas fortfarande av bristande kommunikation och ett slags seriellt organiserat ”stuprörstänkande”. Arkeologin kommer fortsatt ofta in som en form av instrumentellt servituthävande i ett mycket sent skede av planarbetet, ”upphandling” görs som regel när alla beslut är tagna och fastslagna. Värdet med den arkeologiska kunskapsproduktionen blir i dessa fall aldrig formulerat eller integrerat i stadsrummets gestaltning och användning. Städernas tidsdjup som levda miljöer osynliggörs (Cornell m.fl. 2015).

Detta glapp – och att vi inte kommer in tidigt i planprocessen – upprätthålls genom det som kallas för det uppdragsarkeologiska systemet: det går egentligen inte att göra uppdaterade, grundläggande kunskaps-sammanställningar och synteser i form av ”arkeologisk utredning” i städerna, eftersom de redan är ”kända” fornlämningar. I den mån vi kan samla kunskaperna görs det i samband med avrapporteringen av den eventuella slutundersökningen, färdigställd långt efter det att den nya bebyggelsen är på plats. Det känns som om vi alltid ”kommer in med rumpan först” (för att tala skånska).

Allt är dock, som tur är, inte dystert. Det finns kommuner och länsstyrelser som uppmärksammat, åtminstone delar av, problematiken och skapat utrymme för andra arbets- och samverkansformer. Under senare år har jag haft privilegiet att arbeta med ett sådant projekt.

STEFAN LARSSON

Det gäller kvarteret Valnötsträdet i Kalmar gamla stad, där kommunen beställde ett arkeologiska kunskapsunderlag *inför* och *i samband* med detaljplanarbetet.

Valnötsträdet i Kalmar

Kvarteret Valnötsträdet ligger mitt emot Kalmar slott och hyste fram till stadsflytten i mitten av 1600-talet stadens kyrka, torg, rådhus och ett antal välbyggda stenhus. Årliken har slottet tiotusentals besökare men till följd av att staden flyttades till Kvarnholmen finns idag inga synliga spår efter den medeltida stad som en gång utgjorde en välmående ekonomisk och politisk knutpunkt, vilket utgjort något av ett pedagogiskt problem. Kvarteret består idag av uppvuxen park, i norr Biblioteksparken och i väster Gamla kyrkogården. Bebyggelsen i den södra delen av området uppfördes mellan 1877 och sent 1920-tal som länslasarett. Efter ombyggnader användes lokalerna från 1950 i huvudsak som skola. 2008 sålde Kalmar kommun området till ett av stadens bygg- och fastighetsbolag som renoverat och gjort om de gamla lasarets- och skolbyggnaderna till bostäder (fig. 1).

I samband med försäljningen påbörjades arbetet med att upprätta nya detaljplaner. En fråga var hur områdets kulturhistoriska värden kunde bibehållas och utvecklas. *Ett gestaltningsprogram, Riktlinjer för konst och gestaltning av utemiljön i kv. Valnötsträdet*, låg färdigt 2013.

Målet var att genom en modern tolkning av området, lyfta fram den gamla staden och skapa en helhet av den historiska miljön runt Gamla kyrkogården, Stadsparken och Kalmar slott. Då delar av de kulturhistoriska värdena befinner sig under mark inbjöds arkeologer att tillsammans med arkitekter, landskapsarkitekter och en konstnär medverka i arbetet. Plan- och gestaltningsarbetet i kvarteret Valnötsträdet utvecklades till ett interdisciplinärt utvecklingsprojekt, som förhoppningsvis kan vara av vidare värde för kulturarvsarbetet som en kraft för en socialt hållbar stadsutveckling (Orrje m.fl. red. 2013; Englund, Frank & Larsson 2014; Cornell m.fl. 2015).

Som en del av projektet har vi mellan 2011 och 2016 gjort en serie av begränsade, men riktade, förundersökningar (Larsson & Menander 2011a, 2011b; Larsson m.fl. 2012; Larsson 2014; Larsson & Stibéus 2017). Utöver att dessa inneburit den största samlade nyproduktionen av arkeologisk kunskap om Kalmar gamla stad sedan 1920- och 30-talet, har förundersökningarna gjorts utifrån arbetsgruppens gemensamt formulerade problem- och frågeställningar, det vill säga själva efterfrågan på arkeologisk kunskap har tagits fram genom diskussion mellan beställare, (kommunen), beslutsfattare, (Länsstyrelsen) och utförare, i form av arkeologer, landskapsarkitekter och en konstnär.

Inom branschen talas det mycket om att vi arkeologer ska skapa ”ny

META 2017

Figur 1. Kvarteret Valnötsträdet markerat på ett utsnitt ur Fastighetskartan över Kalmar, det gamla stadsområdet.

och efterfrågad kunskap”, något som förutsätter att exploatörerna vet vad de vill ha ut av en undersökning. Ofta vet de emellertid inte ens om att de skulle kunna ha någon

form av önskemål eftersom de är insocialiserade i att betrakta arkeologin som en ekonomisk Svarte Petter, snarare än som en potentiell kulturell resurs. Än mindre vet de att man

STEFAN LARSSON

genom diskussion med arkeologerna skulle kunna formulera vad det kulturhistoriska värdet kan tänkas bestå av och hur detta kan realiseras. Eller rättare sagt, kunde ha. Som regel är kommunikationen indirekt och går via länsstyrelserna. Rör det sig om större undersökningar, där det ska "lekas affär" och göras "upphandlingsliknande förfarande", är det helt enkelt inte tillåtet.

I exemplet med kvarteret Valnötsträdet har två aspekter varit av avgörande betydelse. För det första har Länsstyrelsen varit en aktiv diskussionspart, för det andra har man från kommunens sida låtit processen ha sin gång, med allt vad det inneburit av reflektioner och omprövningar, och ur arkeologisk synvinkel, större möjligheter till fördjupning. Kommunens har även i andra sammanhang initierat arkeologiska kunskapssammanställningar, som då inte alltid har behövt beslut enligt KML. De förundersökningar som gjorts i Valnötsträdet har dock gjorts efter villkorade beslut av Länsstyrelsen. Med undantag för några inledande begränsade provschakt 2011 har undersökningarna kunnat genomföras genom att avlägsna sentida bärlager och efterdokumentation i äldre schakt. Påträffade lämningar har lämnats in situ.

Trots de berättigade och gemensamt diskuterade begränsningar som gällt förundersökningarna har vi vunnit insikter som inte bara berör Kalmar utan även gett viktiga bidrag till forskningen kring den

förindustriella urbaniseringen i Östersjöområdet.

En medeltida köpstad under gräsmattorna

Kalmars politiska och ekonomiska betydelse har genererat omfattande historisk forskning, nu senast av Dick Harrison (2017). Däremot får arkeologin, trots ganska omfattande grävningsverksamhet på 1920- och 1930-talet, sägas ha varit något underkommunicerad, åtminstone inomvetenskapligt. Såväl kvantitet som kvalitet på det som framkommit vid förundersökningarna 2011–2016 har ständigt överraskat oss. Utöver delar av bevarade gator och stenlagda ytor har lämningarna efter 18 stenhus exponerats i de olika schakten i kvarteret Valnötsträdet och ytterligare fyra vid Fjärrvärmedragning i Kungsgatan som avgränsar kvarteret söderut. I Olle Ferm, Sigurd Rahmqvist och Lars Thors sammanställning (1987) av skriftligt källmaterial lokaliserade de, exklusive bodarna i hamnen, 228 fastigheter. Av dem har 40 (17,5 %) explicita omnämmanden av stenhus, källare eller loft som kan tolkas som murade hus. I samband med fördjupningsarbetet gjordes en sökning på "källare", "golv", "grund/husgrund" respektive "mur" i Länsstyrelsens undersökningsregister, vilket gav vid handen att ett minimum av 61 observationer har gjorts under åren. Talet är moderat räknat eftersom det inte alltid framgår ur avrapporteringen om det i de

META 2017

fall som det påträffats två eller tre murar rört sig om flera huskroppar. Sammanlagt har alltså ett *minimum* av 84 *olika* stenhus konstaterats vid undersökningar i Kalmar gamla stad (Larsson, manus). Det visar att stenhus har funnits över i stort sett hela stadsområdet. Uppfattningen om att staden skulle ha präglats av trähus kommer sannolikt från Johan III:s gnäll om bebyggelsen som låg upp emot stadsmuren, dvs. ekonomibyggnader långt in på tomterna (jfr. Olsson 1961, s. 349)

Lämningsbilden är relaterad till att staden flyttades till Kvarnholmen under andra halvan av 1600-talet. Allt användbart byggnadsmaterial från den gamla staden togs till den nya (och dess befästningar). Källare, grunder och en hel del stenläggningar har däremot lämnats kvar – det har som bekant aldrig varit brist på sten i Småland. Även fyndmaterialet är av hög kvalitet och understryker att Kalmarborna varit synnerligen väl integrerade i en nordvästeuropeisk urban kultur.

Av det som framkommit vid undersökningarna kan vi sluta oss till att bebyggelse och gatunät varit stabilt, uppfört på ett sådant sätt att det tyder på en ursprunglig planläggning och möjligen någon form av byggnadsstadga.

Detta är på sätt och vis något av ett problem. Det vi har av indirekta dateringar (vi har som sagt inte grävt bort något) pekar på att detta tar sin början runt 1200, eller kanske något tidigare. Det är dels väldigt tidigt (för en planerad stenstad), dels

verkade ”konstigt” att man utan någon föregående bebyggelse på platsen börjar uppföra en stenstad från grunden. Och en stadsmur. Och en borg.

Nyare undersökningar på Slottet och Slottsholmen visar på att en första bebyggelse legat här (Stibéus 2015). Denna går ner i tidigt 1100-tal. I det obearbetade fyndmaterialet från Slottsfjärden finns en del äldre keramik som skulle kunna tas som indikation att verksamheterna på Slottsholmen har ännu större tidsdjup. Vad som sker är alltså en överflyttning och omskrivning. Denna inleds runt 1200 och bör vara klar mellan 1260- och 1280-talet, då borgen på Slottsholmen börjar uppföras. Intressant är att det finns en överenskommelse mellan Linköpingsbiskopen och *Ciivibus calmarnie* om justering av delar av kyrkogården till förmån för bebyggelse, som tyder på att det redan 1293 funnits någon form av platsbrist och förtätningsbehov (Riksarkivet, SDHK-nr 1593, Erlandsson 2010, s. 36).

Den tidiga dateringen gör frågan om aktörskap, intentionalitet och sanktionering komplex. Hårdraget kan man säga att det knappt fanns någon svensk kungamakt som kunnat ”peka med hela handen” vid den här tiden. Lokala potentater och kyrkan är svåra att bortse från, men frågan är om inte Kalmar i *huvudsak* kan betraktas som en tidig form av artikulering och materialisering av den merkantila klassen. Vi vet för lite om den plats som ligger under

STEFAN LARSSON

Kalmar slott, men det är tänkbart att det rört sig om en merkantil knutpunkt av en viss dignitet och att den artikulationsprocess, som Anders André kallat "den kommunala övergången" påbörjats här (André 1985). Det intressanta är att den rumsliga representation (planerad stenhusbebyggelse) som framträder i Kalmar gamla stad kan förstås som ett, från kyrkliga monument och stödjepunkter översatt, och vid tiden färdigformulerat symboliskt kapital. Att därifrån anta att det utvecklats rumsliga praktiker, som, i Pierre Bourdieus mening, varit distinktiva i relation till såväl äldre som samtida platser, och som konstituerat habitus vi kan börja diskutera som urbanism, är steget inte långt (Larsson, manus). Kalmar gamla stad tycks alltmer framträda som en nyckellokal för diskussionen kring urbaniseringen och den sociala konstruktionen av de medeltida städerna.

Torget som metaforiskt rum

I syfte att diskutera aspekter av staden som social konstruktion har i fördjupningsarbetet utgångspunkter från handlings-, nätverks- och urbanteoretiska traditioner prövats (Larsson, manus). Som exempel kan anföras den medeltida stadens torg.

Om det medeltida Kalmar kan beskrivas som en knutpunkt i dåtidens ekonomiska och politiska nätverk kan kvarteret Valnötstradet betraktas som denna knutpunkts ideologiska centrum. Vad vi vid

förundersökningarna hittat kan sammanfattas som en ovanligt konsekvent genomförd monumental rumslig representation och en iscensättning av en urban kultur.

Området runt torget har utgjort ett sammanhållet rum med starkt symbolvärde och visuell verkan. Torgets oregelbundna form kan förklaras med att såväl stadens rådhus, några av de förnämsta borgarnas residens och kyrkan gavs en maximal visuell exponering utan att de olika elementen sinsemellan konkurrerade. Den visuella verkan har förstärkts av att torget haft en stigning om 6,3° upp till kyrkogårdens ingång och en stiglucka, som vi kan anta ha haft en överbyggnad eller portal.

Genom denna monumentala rumsliga representation har borgerskapet exponerat ekonomiskt välstånd, samverkan med kyrkan, och framförallt rådhuset, "kommunalitetens palats", symbolen för stadens självstyre. Monumentala rum fungerar som knutpunkter i nätverk och erbjuder på ett känslomässigt plan en känsla av tillhörighet. De fungerar som "identitetsplatser" och utgör en *isotopi*, en gemensam bild att referera till. Dess igenkänningsfaktor är väsentlig för upprätthållandet av semiotiska gemenskaper (Lefebvre 1991, s. 220ff). Gestaltningen av torget var ett slags identitetsskapande *metonymi* för att man ingick i en större kulturell, urban, gemenskap. Det vill säga att torget i Kalmar har i hög grad varit en slags metafor för köpstädernas roll – eller

META 2017

anspråk på – i det medeltida samhället (Larsson, manus).

Sannolikt har torget (dess västra och sydvästra delar) färdigställt efter 1293, året då biskopen i Linköping och stadens borgare enas om att justera kyrkogårdens gräns och uppföra bebyggelse. Denna bebyggelse har bildat ett smalt kvarter längs en stensatt gränd. Kyrkogårdens gräns mot torget flyttas ännu en gång, med 1,5 – 2 m, under 1430-talet för att rymma stadskyrkans utbyggnad efter Erik av Pommerns donation, en justering av det monumentala rummet snarare än en förändring (fig. 2).

Flera frågor

Undersökningarna i kvarteret Valnötsträdet kan inte bara kasta nytt ljus på nygamla frågor kring urbaniseringens kronologi, dess materialiseringar, om repertoarer för idéspridning samt dess ganska stora variationer i tid och rum. De har visat att även begränsade men tydligt frågeställningsdrivna fältundersökningar kan ge vidare resultat. Dessutom har de också rest frågor kring vår antikvariska procedur- och arbetsordning, behovet av närmare samverkan med kommunernas och byggarnas planerare och arkitekter,

Figur 2. Det medeltida torget i Kalmar har utgjort en sammanhållen rumslig representation ägnat att exponera stadens rådhus, några av de förnämsta invånarnas hus och kyrkan. Siktlinjerna har på bilden markerats med en tjockare linje. Bilden t v visar torget och siktlinjerna efter kyrkans utbyggnad på 1430-talet. Efter Larsson & Stibéus 2017.

STEFAN LARSSON

och i förlängningen kring arkeologins nytta och värde.

Kalmar, Kalmarsundsområdet och Öland har ett rikt och mångfacetterat kulturhistorisk arv. I kommunens översiktsplan från 2013 framhålls detta också som en av flera attraktionsfaktorer. Regionens många besöksmål har varje år stora mängder turister och de senaste årens undersökningar på Sandbyborg på Öland, Kvarnholmen, Kalmar gamla stad och på slottet har också understrukit och ökat det stora intresse som allmänheten hyser för historia i olika form. Utöver den pågående verksamheten vid till exempel läns museet, Kalmar slott, Borgholm och Eketorp pågår diskussioner kring hur detta kapital kan förvaltas och utvecklas. I framtida satsningar kan arkeologin säkerligen spela en väsentlig roll men en vidare utveckling förutsätter nya samverkansformer, där interdisciplinärt framarbetade långtidsperspek-

tiv kan öppna för möjligheter att se det förflutna och dess olika materialiseringar som en resurs på en lång rad sätt.

Att som arkeologer kunna möta samtidens utmaningar och problemställningar ger oss dessutom anledning att reflektera över vad det är vi producerar, reproducerar och förväntar oss, och om den kunskap vi levererar alltid är vad som efterfrågas. Det står också klart att behovet av kunskapssammanställningar och synteser är större än vad som ryms inom det nuvarande uppdragsarkeologiska systemet. Frågan är vem som tar ansvar för detta – det kan väl ändå inte ligga på kommunerna?

Stefan Larsson, arkeolog
Arkeologerna, Statens historiska museum,
Lund
E-mail: stefan.larsson@arkeologerna.com

META 2017

References

- Andrén, Anders (1985). Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark. CWK Gleerup/Rudolf Habelt Verlag, Malmö/Bonn
- Cornell, Per, Englund, Pia, Ernkvist, Päivi, Frank, Anna & Larsson, Stefan (2015). Utvecklingskraft för hållbar stadsutveckling. Värdeskapande samverkan i Kulturmiljöer. Kv Valnötsträdet, Kalmar. Konst-landskap-stadsarkeologi. Slutrapport Arkus AAR 2014_25. http://www.arkus.se/aar_2014/
- Englund, Pia, Frank, Anna & Larsson, Stefan (2014) Archaeology as a generator for urban development – the Case of Valnötsträdet, Kalmar, Sweden. A preliminary report from a work in progress. I: Verdiani, Giorgio & Cornell, Per (red.) Architecture, Archaeology and Contemporary City Planning. Proceedings of the Workshop, sid. 25–34. Dipartimento di Architettura Università degli studi di Firenze, Florens.
- Erlandsson, Karl-Oskar (2011). När, hur och varför uppstod Kalmar? En genomgång av skriftliga och arkeologiska belägg. I: Kenneth Alexandersson, Michael Dahlin, Veronica Palm, Ludvig Pappmehl-Dufay & Roger Wikell (red.) Forntid längs ostkusten 2. Blankholmsseminariet år 2010, s. 9–43. Västerviks museum/Tjustbygdens kulturhistoriska förening/Studieförbundet/Samhällsföreningen Blankaholm-Solstadström, Visby
- Ferm, Olle, Rahmqvist, Sigurd & Thor, Lars (1987). Det medeltida Sverige. Band 4 Småland: I Möre: Norra och Södra Möre, Kalmar stad. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Harrison, Dick (2017). Kalmars historia – den begravda staden. Historiska media, Lund.
- Larsson, Stefan (2014). Arkeologisk förundersökning 2013. Valnötsträdet 8, Kalmar gamla stad. Arkeologi och gestaltning. Småland, Kalmar län, Kalmar kommun, Kalmar socken, Valnötsträdet 8, fornlämning Kalmar 94. (med bidrag av Adam Bolander, Torbjörn Brorsson, Hanna Menander, Johan Stenvall, Magnus Stibéus och Henrik Pihl). UV Rapport 2014:51.
- Larsson, Stefan, manus. Staden som idé. I: Mats Anglert & Stefan Larsson (red.) Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering.
- Larsson, Stefan & Menander, Hanna (2011a). Förundersökning 2011. Valnötsträdet 8, Kalmar gamla stad. Småland, Kalmar kommun, Kalmar socken, Valnötsträdet 8, RAÄ 94. UV Rapport 2011:82.
- Larsson, Stefan & Menander, Hanna (2011b). Kalmar Gamla stad. Vetenskaplig och pedagogisk potential och åtgärdsförslag. UV Rapport 2011:112.
- Larsson, Stefan, Menander, Hanna, Stibéus, Magnus & Pihl, Henrik (2012). Arkeologisk förundersökning 2012. Valnötsträdet 8, Kalmar gamla stad. Småland, Kalmar kommun, Kalmar socken, Valnötsträdet 8, fornlämning 94. UV Rapport 2012:165.
- Larsson, Stefan & Stibéus, Magnus (2017). Valnötsträdet 8, Kalmar gamla stad, Arkeologiska förundersökningar 2014, 2015 & 2016, (Med bidrag av Caroline Ahlström Arcini, Adam Bolander, Torbjörn Brorsson, Jens Heimdahl, Jane Jansen, Hanna Menander, Kennet Stark, Johan Stenvall och Håkan Thorén). Arkeologerna, Statens historiska museer, Rapport 2017:2.

STEFAN LARSSON

- Lefebvre, Henri (1991) [1974]. *The Production of Space*. Blackwell, Oxford.
- Orrje, Henrik, Lindholm, Anna, Olsson, Krister, Pluntke, Susanne, Zimm, Malin, Håkansson Maria (red.) (2013). *Konsten att gestalta offentliga miljöer. Samverkan i tanke och handling*. Statens konstråd/Riksantikvarieämbetet/Boverket/Statens centrum för arkitektur och design, Stockholm.
- Stibéus, Magnus (2015). *Arkeologisk undersökning och förundersökning, 2013 och 2014. Kalmar slott – bebyggelse och fynd från 1100-1800-talen, Småland, Kalmar kommun och stad, Kalmar slott, RAÄ 53*. Arkeologiska uppdragsverksamheten Rapport 2015:54

META 2017

